

'אם היום פורים' סימן לקביעת המועדים וגלגוליו

השירה היהודית באשכנז וצרפת היתה רובה ככולה שירת קודש, ורק מעט מיצירותיה מתאימות להגדרה שירת חול¹. לפי ההגדרות המקובלות, 'שיר קודש' הוא כזה שנועד להיאמר במסגרת תפילת הציבור, והוא הנקרא 'פיוט', ואילו 'שיר חול' לא נכתב כדי להיאמר בתפילת הציבור או במסגרת מעמד מקודש אחר (כמו סעודות ברית מילה וסעודות מצוה אחרות), הגם שאפשר בהחלט שתכנון של שיר החול הם עניינים שבקדושה².

השירה הלימודית תופסת מקום נכבד בשירת החול האשכנזית-צרפתית. שירה זו נועדה למסור או לסכם ידיעות או הוראות במקצועות שונים, בצורה מסודרת ושיטתית³, והרבה מהשירים הלימודיים נוצרו בשביל לסייע בזכירת רשימת פריטים ועניינים. כן, למשל, ה'סימנים' המפורסמים שנתקנו לליל הסדר של פסח ונועדו לסייע בזכירת רצף הפעולות הנוגעות לאותו לילה⁴, וכך גם ה'סימנים' המסדרים את כללי קביעת מועדי השנה.

את אחד הסימנים המחוזרים שמטרתו לתת "סימן מובהק במועדים שלא יטעה אדם בהם", חיבר "הרב ר' אליקים הלוי", הוא כמסתבר, ר' אליקים בר' משולם הלוי, שפעל בשלוש הערים שו"ם (שפירא, וורמייזא ומגנצא) במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה⁵. וזה לשון הסימן:

[א] אם היום פורים / למְחַרְתּוּ בְטוֹל שְׂאוֹרִים

יִקְרָא לְשָׁלִישׁ לַיִל שְׂמוּרִים / קִדָּשׁ לְרִבְעֵי יוֹם הַבְּכוּרִים

ביאור: 1 למחרת: יום אחד לאחריו, לימות השבוע, וכך גם בהמשך השיר. **בטול שאורים:** ארבעה-עשר בניסן, יום ביעור חמץ. והלשון ע"פ שמות יב טו: "תִּשְׁבִּיתוּ שְׂאוֹר מִבֵּיתְכֶם".
2 יקרא לשליש ליל שמורים: היום השלישי (מימות השבוע) מפורים ייקרא 'ליל שמורים', הוא חמשה-עשר בניסן (ע"פ שמות יב מב), יום טוב ראשון של פסח. קדש לרביעי יום הבכורים: היום הרביעי (לימות השבוע) מפורים מתקדש לשם חג השבועות, הוא 'יום הבכורים' (ע"פ במדבר כח כו).

1. לעניין זה הקדשתי מחקר רחב (בכתובים), ולעת עתה ראה: תשובות רבינו אלעזר מוורמייזא הרוקח, מהדורתי, ירושלים תשעד, מבוא, עמ' 26-31.
2. להגדרת שירת קודש וחול על-פי ייעודי השיר ועל הבעיות הכרוכות בכך, ראה: ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, מהדורה שנייה מורחבת, ירושלים תשסח, עמ' 7-8; ד' פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני דורו, ירושלים תשל, עמ' 22-24; א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת ר' יהודה הלוי, ירושלים תשמו, עמ' 15-23.
3. ראה: ע' פליישר, 'הקצידות האלוהיות', תרביץ, סז (תשנח), עמ' 29 הערה 2.
4. על סימני הסדר השונים, ראה: הרב מ"מ כשר והרב ש' אשכנזי, הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וצינונים וילקוט פירושים, ירושלים תשטו, עמ' 77-82; מאמרי "צור תעודה": סימן חדש לסדר ליל פסח, מוריה, שנה שלושים ושלוש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ג-ה ובהערות.
5. לתולדותיו ולמורשתו הספרותית, ראה: פירוש ר' אליקים למסכת יומא, מהדורת ד' גנחובסקי, ירושלים תשכד, מבוא, עמ' 9 ואילך.

יִתְקַע לְחִמְיָשִׁי תְּקִיעָה וְשִׁבְרִים / מִיִּפְר לְעֶרֶב שְׁשֵׁי חֲרָמוֹת וְנָדָרִים

הַשְּׁבִיעִי הוּא יוֹם הַכִּיפּוּרִים / לְיוֹם אֲכִילַת מִצּוֹת וּמָרוֹרִים

5 וַיִּקְוֶנָה בְּיָרְמְיָה מִסָּפֵד תְּמָרוֹרִים / יָקִיִּים חֲזוֹן מִקְרָא ה'שְׁבִיעִי בְּמָרוֹרִים

חֹק נְרוֹת וְלַהֲלֵל גּוֹמְרִים / זְמַן מִתֵּן תּוֹרָה לְעַם אֲדִירִים

קוֹף מִזְבֵּחַ עֲרֵבָה צָרִיךְ בְּזָמְרִים / שְׁלֹשֶׁת בְּיוֹם תָּמִים מִתְחַבְּרִים⁶.

3 יִתְקַע לְחִמְיָשִׁי תְּקִיעָה וְשִׁבְרִים: הַיּוֹם הַחֲמִישִׁי מִפּוֹרִים הוּא רֹאשׁ הַשָּׁנָה, בּו תּוֹקְעִים בְּשׁוֹפָר תְּקִיעָה וְשִׁבְרִים. מִיִּפְר לְעֶרֶב שְׁשֵׁי חֲרָמוֹת וְנָדָרִים: הַיּוֹם הַשְּׁשִׁי מִפּוֹרִים הוּא עֶרֶב יוֹם הַכִּיפּוּרִים, שָׁבוּ מִפִּירִים אֶת הַחֲרָמוֹת וְהַנְדָּרִים בְּאִמִּירַת 'כָּל נִדְרִי' (כִּי אַתָּה 'כָּל נִדְרִי' יֵשׁ לֹאמֹר מִבְּעוֹד יוֹם וְקוֹדֶם כְּנִיסַת יוֹם הַכִּיפּוּרִים, רָאָה: סֵפֶר רַאב"ן, ב, עִירוּבִין מ ע"ב, מִהַדוּרַת הָרֵב ד' דְּבִלְצָקִי, בְּנִיבְרֵק תִּשְׁסח, עַמ' תִּיב-תִּיג; שו"ע, או"ח, ס' תְּרִיט סֵעִיף א, בְּהַגְהַת הָרַמ"א). 4 הַשְּׁבִיעִי הוּא יוֹם הַכִּיפּוּרִים: בְּיוֹם הַשְּׁבִיעִי מִפּוֹרִים חָל יוֹם הַכִּיפּוּרִים. 5-6 לְיוֹם אֲכִילַת ... הַשְּׁבִיעִי בְּמָרוֹרִים: בְּאוֹתוֹ יוֹם שְׁאוּכְלִים מִצּוֹת וּמָרוֹרִים, הוּא יוֹם טוֹב רֹאשׁוֹן שֶׁל פֶּסַח, חָל יוֹם תִּשְׁעָה בָּאֵב עֲלָיו נֶאֱמַר בְּסֵפֶר יִרְמְיָהוּ (ו כו) שִׁישׁ לִקְוֶנָה מִסָּפֵד תְּמָרוֹרִים, וְכֵן זֹאת כְּדֵי לִקְיִים אֶת הַמִּקְרָא (אִיכָּה ג טו): 'הַשְּׁבִיעִי בְּמָרוֹרִים'. רָאָה אִיכ"ר, פְּתִיחַתָּא, יח: "רְבִי אֲבִין פִּתַּח: 'הַשְּׁבִיעִי בְּמָרוֹרִים', בְּלִילִי הַפֶּסַח שֶׁל יוֹם טוֹב הָרֹאשׁוֹן; 'הָרוֹנִי לַעֲנָה', בְּתִשְׁעָה בָּאֵב. מִמָּה שֶׁהַשְּׁבִיעִי בְּלִילִי יוֹם טוֹב הָרֹאשׁוֹן שֶׁל פֶּסַח - הָרוֹנִי בְּלִילִי תִשְׁעָה בָּאֵב לַעֲנָה, הוּא, לִילִי יוֹם טוֹב הָרֹאשׁוֹן שֶׁל פֶּסַח הוּא לִילִי תִשְׁעָה בָּאֵב, וְעַל זֶה הִיָּה מִקְוֶנָה יִרְמְיָה: 'אִיכָּה יִשְׁבָּה בְּדוֹר'". 6 חֹק נְרוֹת וְלַהֲלֵל גּוֹמְרִים: חֲנוּכָּה, שִׁישׁ לְהַדְלִיק בּו נְרוֹת וּלְגַמּוֹר אֶת הַהֲלֵל. וְהַכּוֹנֵנָה לְיוֹמוֹ הָרֹאשׁוֹן שֶׁל חֲנוּכָּה. זְמַן מִתֵּן תּוֹרָה לְעַם אֲדִירִים: חֵג הַשְּׁבִיעוֹת, בּו נִתְּנָה הַתּוֹרָה לְיִשְׂרָאֵל. לְעַם אֲדִירִים: לְיִשְׂרָאֵל. רָאָה: מִנְחוֹת נג סע"א. וְהַלְשׁוֹן ע"פ שׁוּפְטִים ה יג: "לְאֲדִירִים עָם". 7 קוֹף מִזְבֵּחַ עֲרֵבָה צָרִיךְ בְּזָמְרִים: הַקֶּפֶת הַמִּזְבֵּחַ בְּעִרְבוֹת תוֹךְ זְמֶרָה וְשִׁירָה, וְהַכּוֹנֵנָה לְיוֹם שְׁבִיעִי שֶׁל סוֹכוֹת, 'הוֹשַׁעְנָא רַבָּה'. שְׁלֹשֶׁת בְּיוֹם תָּמִים מִתְחַבְּרִים: שְׁלוֹשָׁה מוֹעֲדִים אֵלּוּ (חג

6. מִחְזוֹר וִיטְרִי, ב, עֲנִיִּין קְרִיאוֹת וּפְטוּרוֹת, ס' ז, מִהַדוּרַת הָרֵב א' גּוֹלְדְּשְׁמִידֵט, מִהַדוּרָה שְׁנִיָּה מִתּוֹקְנָת, יְרוּשָׁלַיִם תִּשְׁסט, עַמ' תִּקְפָּא. כּוֹתֵרֶת הַסִּמֵּן: "וְהָרֵב ר' אֲלִיקִים הָלֹו נִתַּן סִמֵּן מוֹבָחָה בְּמוֹעֲדִים שֶׁלֹּא יֵטְעָה אָדָם בָּהֶם". הַשִּׁיר נִרְשֵׁם אֲצֵל: י' דִּוִּדְוֹן, אוֹצֵר הַשִּׁירָה וּפְטוּט, א5297.

סִמֵּן מִחְזוֹר זֶה הוֹעֵתֵק גַּם בְּכַת"י בְּרִלִין, סְפָרִיַּת הַמַּדִּינָה Or. Oct. 352 (בְּקִטְלוֹג שְׁטִינְשַׁיִנִידֵר 221; מִתְכ"י: F2015), דף 11א, וְשֵׁם נִתְּנָה לוֹ כְּתוּרַת: "וְהָרֵב ר' אֲלִיקִים ז"ל עָשָׂה חֲרוּזוֹת". כַּת"י בְּרִלִין (לַהֲלֵל: ב) הוּא בְּכַתִּיבָה אֲשַׁכְּנִיז מִסּוּף הַמָּאָה הַשְּׁלוֹשׁ-עֶשְׂרֵה, וְהֵנָּה שִׁנְיָי הַנוֹסַחאוֹת בֵּינוּ לְבִין 'מִחְזוֹר וִיטְרִי': 2 יִקְרָא לְשִׁלִּישׁ] ב: קִרָּא לְשִׁלִּישׁ. 1 לְרִבִּיעַ] ב: לְרִבִּיעִי. 2 הַבְּכוּרִים] ב: בְּכוּרִים. 3 יִתְקַע] ב: וְתַקַּע. 4 הוּא] ב: לִיתָא. 5 מִצּוֹת] ב: מִצָּה. 6 יִקְוֶנָה] ב: יִקְוֶנָה. 7 וִיקִיִּים] ב: וִיקִיִּים. 8 מִקְרָא] ב: הַמִּקְרָא. 9 וְלַהֲלֵל] ב: וְלַהֲלֵל. 10 קוֹף] ב: קִיף. 11 בְּיוֹם תָּמִים] ב: לִיתָא. נוֹסַח כַּת"י בְּרִלִין בְּטוֹרִים 2 (יִקְרָא < קָרָא), 3 (יִתְקַע < וְתַקַּע), 5 (וִיקְוֶנָה < יִקְוֶנָה); יִקִּים < וִיקִיִּים), מִשְׁבֵּשׁ בְּעִקְבוֹת אֶת הָאִקְרוֹסְטִיכוֹן, וּמִכֵּךְ שְׁאִינוּ עֵד נוֹסַח אֲמִין. תּוֹדֵתִי לַפְּרוֹפ' שְׁמַחָה עֲמֻנוֹאֵל שְׁהוֹדִיעֵנִי עַל קִיוָּמוֹ שֶׁל הַסִּמֵּן בְּכַת"י בְּרִלִין.

סִמֵּינִים נוֹסְפִים לְכֻלֵּי הַדְּחִיּוֹת וּקְבִיעוֹת הַמוֹעֲדִים וְהַחֲדוּשִׁים נִכְתְּבוּ בְּיַד חֲכָמִים מִרְכּוֹ-אִירוֹפִיִּים, אֵךְ מִרְבִּיתֵם אֵינֶם מִחְזוֹרִים וְאֵין בָּהֶם מִסְמָנֵי הַשִּׁיר, מִמֶּשׁ כְּמוֹ הַסִּמֵּן הַמְּפּוֹרָס "לָא אֲד"ו רָאשׁ וְלֹא בְד"ו פֶּסַח". סִמֵּן אֶחָד כּוֹז, הַפּוֹתַח "שְׁמֹר לָךְ מִן הָדוּב אֲשֶׁר לֹא יִפְגַּע בְּטִלָּה", נִכְתָּב בְּיַד חָכֵם בְּשֵׁם שְׁלָמָה – כַּחֲתוּם בְּרֹאשׁ הַסִּמֵּן – שֶׁלֹּא נִדְעָ מִיָּהוּ. הַסִּמֵּן נִכְלָל בְּאַחַד מִכְתְּבֵי-הַיָּד שֶׁל 'מִחְזוֹר וִיטְרִי', וְכֻלָּה הַנִּירָאָה מְדוּבָר בְּתוֹסֶפֶת לֹא מְקוּרִית לְסֵפֶר. רָאָה: 'הַשְּׁלָמָה לְמִחְזוֹר וִיטְרִי', בְּתוֹךְ: מִחְזוֹר וִיטְרִי, ב, מִהַדוּרַת ש' הוֹרוּיִן, נִירְנְבֵּרֵג תִּרְפֵּג, עַמ' 11 (בְּסִפּוּרִית עֲמוּדִים שְׁנִיָּיָה). סִמֵּן אַחֵר, הַפּוֹתַח "כָּל אֲבִיב הַצּוּמַח בִּיּוֹתֵר מִמְּחִצֵּית הַשְּׁבִיעָה", שְׁנִיתָנוּ לוֹ טַעְמִי נִגְיָה כְּדֵי לְהַקֵּל עַל זְכִירָתוֹ, הִבִּיא ר' יַעֲקֹב בְּר' שְׁמִשׁוֹן, מִתְלִמְדֵי הַמְּפּוֹרְסִימִים שֶׁל רִש"י, בְּחֵלֶק 'סוֹד הַעֵיבוֹר' מִחִיבוֹר 'סֵפֶר

שבועות של שנה זו, ויום שביעי של סוכות ויום ראשון של חנוכה של השנה שלאחריה) חלים באותו יום בשבוע. ראה מחזור ויטרי (לעיל, הערה 6): "וזכר לדבר: 'כי נר מצוה ותורה אור' (משלי ו כג). 'נר' - חנוכה; 'תורה' - מתן תורה; 'אור' - יום ערבה, שמדליקין הנרות, שקורין צירייש". כלל זה מופיע במקורות נוספים, כמו סידור מנהג צרפת כת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 633 (מתכ"י: F31299), דף 251א: "ביום שחל שבועות, חל הושענא רבה וחנוכה, וסימן: 'כי נר מצוה ותורה אור'; קובץ עניינים שונים כת"י מינכן, ספריית מדינת בוואריה heb. 393 (מתכ"י: F1124), דף 72א: "וביום עצרת יבא חנוכה וכן יום ערבה, וסימן: 'כי נר מצוה ותורה אור'. והני מילי בזמן שהחדשים כסדרן או חסרין, אבל אם הם שלימים - יבא חנוכה ממחרתם". וראה גם: טור ושו"ע, אור"ח, סי' תכח סעיף א.

אין ספק שר' אליקים הלוי הוא בעל השיר שלפנינו, שכן האקרוסטיכון הוא: 'אליקים הלוי חזק'. אמנם נראה, שהוא עיבד והרחיב שיר קדום יותר, שיש המייחסו לרב סעדיה גאון, כשם שבתפוצה אחרת זכה השיר המקורי לעיבוד מקוצר ומקוצץ שייתכן וגם קיבל מעמד של פיוט, היינו, שיר שנאמר או הוקרא במסגרת תפילת הציבור. ואסביר את דברי:

השיר 'אם היום פורים', בחסרון טורים, בשינויים נוספים ובלא כל אקרוסטיכון, הובא בידי ר' אברהם בר' עזריאל מביהם, מתלמידי ה'רוקח', בשם רב סעדיה גאון (נפטר בשנת ד'תשכ"ב, 942):

וסימן אחר של רבינו סעדיה:

אם היום פורים / למחר ביטול שאורים

שלישי ליל שמורים / רביעי יום כפורים

חמישי קול שופר להרים / ששי התר חרמות ונדרים

שביעי יום כפורים⁷.

ראשית יש להעיר, כי נפלה כאן טעות סופר פשוטה, וצ"ל: 'רביעי יום בכורים', כמוכח מן הסברה ומן המקבילות שיובאו בהמשך. אמנם בנוגע לייחוס הסימן לרב סעדיה גאון, מסופקני אם אכן הסימן שלפנינו, ככתבו, יצא מתחת ידו. בעל הסימן מכנה את ערב יום הכיפורים 'התר חרמות ונדרים', וזאת על-שום מנהג אמירת 'כל נדרי' בערב של יום. אך לפי שמרבית הגאונים לא הסכימו למנהג 'כל נדרי', הגם שרב סעדיה גאון עצמו הכירו (אך לא צידד בו מפורשות ואף לא הביאו בסידורו!)⁸, נראה כי המנהג לומר 'כל נדרי' בערב של יום הכיפורים לא היה נפוץ בבבל שבתקופת הגאונים, ולפיכך רחוק מלהניח כי רב סעדיה גאון או גאון בבלי אחר השתמש בביטוי

האלקושי', שכתב בשנת ד'תתפד (1124). הוא מייחס את הסימן לר' משולם, הוא כנראה ר' משולם בר' קלנימוס (שפעל באיטליה בסוף המאה העשירית וייתכן שהיגר לאשכנז, ראה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 49-78), הגם שלא ניתן לקבוע זאת בבטחון מלא, שייתכן והכוונה לר' משולם בר' משה ממגנצא (בן המחצית השנייה של המאה האחת-עשרה, ראה: גרוסמן, שם, עמ' 386 ואילך). סימן זה נדפס ע"י א' ברלינר, 'השלמה למחזור ויטרי', הנ"ל, עמ' 16 (ספירת עמודים שנייה); ח"י בורנשטיין, 'דברי ימי העבור האחרונים (ב)', התקופה, טז (תרפג), עמ' 233-234. ובנוגע לזהות מחברו, ראה: בורנשטיין, שם, עמ' 233; א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א, עמ' 422 והערה 239. ועל 'ספר האלקושי', ראה: גרוסמן, שם, עמ' 418-423. ערוגת הבשם, ב, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשז, עמ' 276. המחבר עסק בכתיבת חיבורו משך שנים רבות, וידוע לנו שעסק בו כבר בשנת ד'תתקצד (1234). ראה: ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכג, עמ' 113. השיר 'אם היום פורים' בנוסחו שבי'ערוגת הבשם' לא נרשם אצל ר' דוידון, אוצר השירה והפיוט.

8. על יחס הגאונים לאמירת 'כל נדרי', ראה: מ"ד קר, 'ענייני הלכה בארץ ישראל במאה הששית והשביעית לספירת הנוצרים', תרביץ, מט (תשמ), עמ' 73-75; ש' דשן, 'חידת 'כל נדרי': בירור אנתרופולוגי והיסטורי,

'התר חרמות ונדרים' ככינוי מליצי לערב יום הכפורים, שכן בסופו של דבר יש למשורר לנקוט כינויים שיובנו על-ידי הציבור הרחב, שעבורו, בעיקר, נתחבר הסימן שלפנינו. אמנם עדיין ניתן לקיים את בעלותו של רב סעדיה גאון על הסימן הקצר, שכן קיימים ממנו עדי נוסח נוספים, שרובם אינם מכנים את ערב יום הכיפורים בכינוי 'התר חרמות ונדרים'. הסימן מצוי בתשעה כתב-יד אשכנזיים, צרפתיים ופרובאנסליים, סידורים ברובם, וגם בקטע גניזה קדום למדי, בכתיבה מזרחית. הנה לשונו של הסימן עם שינויי נוסחאותיו⁹:

[ב] אִם הַיּוֹם פּוֹרִים / הַשָּׁנִי בְּטוֹל שְׂאוּרִים
הַשְּׁלִישִׁי לִיל שְׂמוּרִים / הָרְבִיעִי יוֹם הַכְּפוּרִים
הַחֲמִשִּׁי תְּקִיעַת שׁוֹפָרִים / הַשְּׁשִׁי קֶנֶן דָּת מוֹרִים
שְׁבִיעִי יוֹם הַכִּיפּוּרִים¹⁰.

שינויי נוסחאות: לא נרשמו השינויים בין ה"א הידוע ווא"ו החילוק, השכיחים בין כתב-היד בכל הנוגע למספרם הסידורי של הימים, כמו: השני (טור 1) < והשני / ושני / שני. גם שינויי כתיב מלא/חסר (כמו: שמורים < שימורים) לא נרשמו, בדרך כלל. כותרות הסימנים נרשמו לעיל, הערה 9.

פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: מוקדשים לפרופ' יעקב כ"ץ, בעריכת ע' אטקס ו' שלמון, ירושלים תשמ, עמ' קמ-קמו.
9. כתב-היד וסימניהם (תיאורי כתב-היד ע"פ קטלוג מתכ"י):
נוסח היסוד: לונדון, הספרייה הבריטית Add. 18690 (בקטלוג מרגליות 694; מתכ"י: F5060), דף 232ב;
סידור מנהג רומא (עם מאפיינים של מנהגי ספרד ופרובאנס), המאה הארבע-עשרה. כותרת הסימן: "סימן אחר לתקון המועדים" [=ל].
שינויי נוסחאות ע"פ כתב-היד הבאים:

ג = קטע גניזה, קמברידג', האוניברסיטה Or. 1080.3/23 (מתכ"י: F19792), דף 1ב. הקטע מחורר מעט, והשלמתי את החסר בסוגריים מרובעים. הקטע נקטע במילים 'שביעי יום', ומילת 'הכיפורים' חסרה. כותרת: "והדא סימן יהיה לעולם".

ד = בודפשט, אוסף קויפמן A 520 (מתכ"י: F15170), עמ' 110; ספר עברונות, כתיבה אשכנזית, הועתק בשנת ה'שכ, 1560 (ראה שם, עמ' 101: "כגון עתה שנת ש"כ לאלף השישי"). כותרת: "והא לך סימנים על המועדים לידע אותם בלי חשבון".

ו = וינה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod. hebr. 12a (מתכ"י: F10150), דף 312א; סידור מנהג אשכנז, המאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה. כותרת: "סימן אחר".

לו = לונדון, הספרייה הבריטית Add. 19667 (בקטלוג מרגליות 698; מתכ"י: F5020), דף 280ב; סידור מנהג קרפנטרץ (אויניון), המאה הארבע-עשרה. כותרת: "סימן אחר לתקון המועדות".

מ = מינכן, ספריית מדינת בוואריה heb. 393 (מתכ"י: F1124), דף 72א; קובץ הלכות ועניינים שונים, מהמאה השש-עשרה. כותרת: "חוקת מעולם (?) סופרים מהירים".

פ = פריס, הספרייה הלאומית heb. 1414 (מתכ"י: F15772), דף 3א; סידור מנהג אשכנז, המאה הארבע-עשרה. אין כותרת לסימן.

פר = פריס, הספרייה הלאומית heb. 644 (מתכ"י: F11540), דף 182ג-ד; סידור מנהג אשכנז, המאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה. כותרת: "סימן: חוקת עולם סופרים מהירים".

פרי = פריס, הספרייה הלאומית heb. 633 (מתכ"י: F31299), דף 251א; סידור מנהג צרפת, המאה השלוש-עשרה. אין כותרת לסימן.

10. בכל כתב-היד אין פירוש לסימן, פרט לכת"י ד, המוסיף את הפירוש הבא (התיבות שמקורן בסימן הודגשו על-ידי):

פירש: אם ביום א' פורים, למחרתו ביום ב' ביטול שאורים, דהיינו ערב פסח. וליום שלישי, דהיינו יום

1 [אם] ד,מ,פר: ליתא. | אם היום] ג: היום אם. | פורים] ג: כפור, ונמחק ע"י הסופר שתיקן 'פורים'. | השני] ו,פ: למחר. ד,פר: למחרתו. מ: שני לו. | בטול] ג: שבתות. | שאורים] מ: שיאורי. פ: שעורים. || 2 השלישי] ו,פ: ובשלישי. מ: שלישי לו. | הרביעי] ו,פ: וברביעי. מ: רביעי לו. | יום] ד: הבאת. | יום הבכורים] לו: ליל בכורים. | הבכורים] פר: ביכורים. פר: הכיפורים. || 3 החמשין] ו,פ: ובחמשי. מ: חמשי לו. | תקיעת שופרים] ג: יום שופר להרינ[ם]. פר: יתקעו בשופרים. | הששי] פ: ובששי. מ: ששי לו. | קנין דת מורים] לו: קריאת ספרים. ג: יצ[א]ו בו העיב[רים]. ד: הפרת נדרים. מ: יצאו אל הר העברים. פר: יצאו אל עברים. פ: חרמות ונדרים. פר: יופרו חרמות ונדרים. || 3-4 הששי ... יום הכיפורים] ו: ליתא. || 4 שביעי] מ: שביעי לו. | שביעי יום הכיפורים] פ: ליתא. פר: תוספת טורים אחרי צלעית זו, ע"י להלן בגוף המאמר.

רק שלושה (ד,פ,פר) מתשעת עדי הנוסח מכנים את ערב יום הכיפורים על־שם התרת חרמות ונדרים, בעוד ששאר עדי הנוסח נוקטים כינויים אחרים: 'קנין דת מורים' (ל); 'קריאת ספרים' (לו). 'יצ[א]ו בו העיב[רים]' (ג). 'יצאו אל הר העברים' (מ); 'יצאו אל עברים' (פר). תן לבך, הצלעית היחידה הסובלת משינויי נוסח משמעותיים ומכוונים¹¹, היא אותה צלעית המחזיקה את הנוסח הבעייתי ('חרמות ונדרים') המערערת את בעלות רב סעדיה גאון על הסימן, ועובדה זו מאששת את טענת אי־מקוריות הנוסח 'חרמות ונדרים' וממילא מסייעת בקיום הייחוס לרס"ג.

ייחוס סימן [ב] לרב סעדיה גאון אינו עומד בחלל ריק. כבר ידענו שהוא כתב שירים לימודיים¹², מהם מקיפים ורחבים (כמו השיר 'אהל מכון בניני ששם עלו זקני', המוסר את סכומן של אותיות האלפבית בתורה)¹³, וגם חיבר כמה סימנים בכללי הדחיות וקביעת החדושים¹⁴, כנושאו של

ג' ליל שימורים, דהיינו פסח; ויום רביעי, דהיינו יום ד', הבאת ביכורים, דהיינו שבועות. ויום חמישי, דהיינו יום ה' תקיעת שופרים, דהיינו ראש השנה. ויום הששי, דהיינו יום ו', הפרת נדרים, דהיינו ערב יום כיפורים. ויום השביעי, דהיינו יום הז', יום הכיפורים.

נכראה את הפירוש הוסיף חכם מאוחר, שכן כאמור, הוא אינו מופיע באף אחד מעדי הנוסח האחרים, ומאידך, כתי"ד הוא מאוחר למדי, שנכתב בשנת ה'שכ, 1560. ע"י לעיל, הערה 9 בתיאור לכת"ד.

11. להוציא שינויי נוסח שאין להם הבדלי משמעות או כאלו הנובעים מטעויות סופר, כמו 'הביכורים' < 'הכיפורים' (טור 2).

12. ראה: י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, ע"ד, ירושלים תשמב, עמ' 43-57.

13. ראה: י' דוידון, אוצר השירה והפיוט, א1685. היו שייחסוהו בטעות לר' סעדיה בר' יוסף בכור שור (בנו של פרשן המקרא הצרפתי ר' יוסף בכור שור, מהמאה השתים־עשרה), אך כיום אין ספק שחיברו רב סעדיה גאון. ראה: ש"י רפפורט (ש"י), תולדות רבינו סעדיה גאון, בתוך: תולדות, א, ווארשא תרעג, עמ' 158-159; ה' מלטר, 'כתבי רס"ג והספרות עליו: ביבליוגרפיה', רב סעדיה גאון: קובץ תורני-מדעי, בעריכת י"ל פישמן, ירושלים תשג, עמ' תקצג-תקצד; י' ורפל, 'מלואים לביבליוגרפיה', שם, עמ' תרמט; י' טובי, פיוטי רב סעדיה גאון: מהדורה מדעית (של היוצרות) ומבוא כללי ליצירתו, ע"ד, ירושלים תשמב, עמ' 41-42; וראה גם: א' מונדשיין, 'חכמי המסורת בדאו מלבם טעמים למלאים ולחסרים': על מאבקו של ר' אברהם אבן עזרא בניצול הכתיב המקראי ככלי פרשני, שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, יט (תשסט), עמ' 281 הערה 171, ובכל הספרות הרשומה שם.

14. ראה על כך: א' ברלינר, 'השלמה למחזור ויטרי', בתוך: מחזור ויטרי, ב, מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפג, עמ' 15 (ספירת עמודים שנייה); ח"י בורנשטיין, 'דברי ימי העבור האחרונים (ב)', התקופה, טז (תרפג), עמ' 230 והערה 8; א"א אורבך, 'ספר ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל', תרביץ, י (תרצט), עמ' 51 והערה 181.

הסימן שלפנינו. בנוסף לכך, העתקת הסימן בקטע גניזה קדום למדי, בכתיבה מזרחית¹⁵, מקרבת את האפשרות שהסימן נתחבר במזרח.

כך או כך, בין אם סימן [ב] יצא מקולמוסו של רב סעדיה גאון ובין אם לאו, נראה שהוא קדום לסימן [א]. תופעת עיבוד וחקיקי שירים ו'שאלת' משורר מיצירות חבירו, כמו במקרה שלפנינו, מוכרת וידועה היטב בעולמה של השירה והפייטנות, וכבר מהתקופה הקדומה¹⁶, אם כי שלא תמיד ניתן לדעת מי המקורי מבין שני השירים הדומים העומדים לפנינו. גם במקרה שלנו קשה להכריע מיהו השיר הקדום והמקורי, אך סביר להניח שסימן [ב], הקצר, הלא־מפותח וחסר האקרוסטיכון, קדום לסימן [א], הרחב, המפותח והחתום באקרוסטיכון, שכן הדעת נותנת ששיר קצר שאינו מפותח ומלוטש דיו יעבור עיבוד והרחבה הכוללת הוספת אקרוסטיכון, ולא להפך¹⁷. גם תפוצתו הרחבה של סימן [ב] מורה על קדימותו, בעוד ששימושו של סימן [א] בנוסח "מיפר לערב ששי חרמות ונדרים", הבעייתי והמאוחר־לכאורה, מעיד על איחורו היחסי¹⁸.

זאת ועוד, בסימן [א], שירו של ר' אליקים הלוי, מצוי 'קו שבר' שלא מתאים להימצא ביצירה מקורית. השיר מוסר, זכור, את כללי קביעת המועדים באופן שיהיה קל לזכירה. בשבוע הצלעיות הראשונות נעשה הדבר באמצעות הצבת יום הפורים במרכז, וחישוב הפרש ימי השבוע שבינו ובין שאר המועדים, אך אז, באמצע השיר, באמצעו של טור 4, מתבצעת תפנית פתאומית, והמשורר פותח בנתינת סימנים לזמנם של מועדי השנה על־פי תבנית אחרת: מועדים החלים באותו יום שבועי - פסח ותשעה באב מצד אחד, וחנוכה, שבועות והושענא רבה מצד שני.

תפנית תוכנית זו, המופיעה לאחר הצלעית "הַשְּׁבִיעִי הוּא יוֹם הַפִּיפְוִיִּים", בדיוק בסיום החלק המקביל לסימן [ב], מאששת את קדמותו של סימן [ב]. נראה, שר' אליקים הלוי שינה במעט את לשונו של סימן [ב] וגם הוסיף טורים חדשים כדי ליצוק את חתימתו 'אליקים הלוי חזק' בראשי הטורים, כי השיר המקורי קצר למדי וטוריו (אחרי עיבודו של ר' אליקים הלוי) מסתיימים באמצע אקרוסטיכונו, אלא שהוא לא נזהר מלהשאיר קר־תפר בין החלק הישן המעובד לחלק שהוסיף מדעתו.

ועדיין נותר לברר אם הטורים החדשים בשירו של ר' אליקים הלוי (מאמצע טור 4 עד סוף השיר), הם מדעתו וקולמוסו או שגם הם נלקחו מיצירה אחרת. אכן, לא מצאנו את הטורים החדשים יוצאים ממקור אחר כסימן עצמאי ונפרד, אולם בסידור כמנהג צרפת מהמאה השלוש־עשרה, כת"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 633 (מתכ"י: F31299), דף 251א, מופיע סימן [ב] כשלאחריו עוד טור ומחצה, שתוכניהם קרובים לטורים המקבילים בשירו של ר' אליקים הלוי:

15. ע"י לעיל, הערה 9, בתיאור לכת"י ג.

16. ראה, לדוגמא: מ' זולאי, 'מקור וחקיקי בפיוט', ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, עמ' 306-322; ש' אליצור, 'עיבודי פיוטים בגניזה הקהירית', פעמים, 78 (תשנ"ט), עמ' 100-127; ע' פליישר, ר' סכן: פייטן ארץ ישראלי במאה העשירית, מחקרי עדות וגניזה: ספר היוכל לכבוד ש"ד גויטיין, בעריכת ש' מורג ו' בן־עמי, ירושלים תשנ"א, עמ' 12-13; ע' הכהן, "אמיתך וחסדך אל תרחק: קרובת י"ח ספק קילירית לפורים, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יד (כד), ירושלים תשנ"א, עמ' 8-9.

17. אמנם ידוע לנו גם מקרה כזה, שהפיוט הקצר הוא עיבודו של הפיוט הארוך, המקורי. ראה: אליצור, עיבודי פיוטים (לעיל, הערה 16), עמ' 117-118.

18. גם א"א אורבך מצדד - בלא כל נימוק - באפשרות שר' אליקים הלוי, בעל סימן [א], עיבד והרחיב את סימן [ב]: "ואולי ר' אליקים הלוי השתמש בחרוזי הרב סעדיה גאון, שינה, הוסיף וחתם את שמו עליהם" (אורבך, ספר ערוגת הבשם [לעיל, הערה 14], עמ' 51). אך בהערותיו למהדורת הספר (ערוגת הבשם, ב, ירושלים תשז, עמ' 276 הערה 8) אין אורבך כותב את השערתו, ושמה הוא חזר ממנה.

[ג] אם היום פורים / לְמַחֲרָתוֹ בִּיטוּל שְׁאוּרִים
הַשְּׁלִישִׁי לַיֵּל שְׁמֹרִים / הָרְבִיעִי יוֹם הַכִּיפּוּרִים
הַחֲמִישִׁי יִתְקַעוּ בְּשׁוֹפָרִים / הַשְּׁשִׁי יוֹפְרוּ חֲרָמוֹת וְנִדְרִים
הַשְּׁבִיעִי יוֹם הַכִּיפּוּרִים / יוֹם אֲכִילַת מְרוֹרִים
קוֹנֵן מִסֵּפֶד וְתַמְרוּרִים / יוֹם מֵתָן עֶשְׂרֵת הַדְּבָרִים.

להנחה המסתברת, ששיר החסר אקרוסטיכון קדום לשיר דומה החתום באקרוסטיכון¹⁹, נראה שסימן [ג] קדום לסימן [א], החתום בשמו של ר' אליקים הלוי, ויש מקום לשער, שתהליך התפתחות הסימן אירע בדרך זו:

סימן [ב] הוא השיר המקורי, ובו לא נתכנה ערב יום הכיפורים בכינוי 'התר חרמות ונדריים' או בכינוי דומה (שכאמור, לא סביר שבתקופה הקדומה השתמשו בכינוי זה). בהמשך עבר הסימן עיבוד קל בידי חכם אשכנזי אנונימי²⁰, ששינה את כינויו של ערב יום הכיפורים ל'התר חרמות ונדריים' או לכינויים קרובים, ועיבוד זה עומד לפנינו במקורות אשכנזיים בלבד (= 'ערוגת הבשם' וכת"י ד, פ²¹). בשלב הבא, נוספו לעיבוד האחרון (סימן [ב] אחרי העיבוד האשכנזי) טור וחצי חדשים - "יום אכילת מרורים...", השוברים את התבנית העניינית של הסימן, והוא סימן [ג], שמאוחר יותר גם הוא עובד בידי ר' אליקים הלוי, ששינה את לשון השיר, הוסיף עליו טור וחצי נוספים, וקבע לו אקרוסטיכון.

ועדיין לא שלמו גלגולי סימננו, שבמחזור איטלקי מהמחצית הראשונה של המאה השתים־עשרה, 'סדר חבור ברכות' (הנודע גם כ'מחזור טורין'), הוא מופיע בנוסח שונה ומקוצר ביותר:

[ד] יְדוּעַ זֶה בְּבִירוּרִים / אם היום פורים
לְמַחֲרָתוֹ בִּיטוּל שְׁאוּרִים / וּלְמַחֲרָתוֹ עַל מִצּוֹת וּמְרוֹרִים²².

לסימן קצרצר זה זיקה ברורה לסימן [א]. לשון הצלעית השנייה והשלישית ("אם היום פורים / למחר ביטול שאורים") מצוי גם בסימן [א] וגם בסימן [ב], אך לצלעית הרביעית ("ולמחרת על מצות ומרורים") מקבילה קרובה רק בשירו המעובד של ר' אליקים הלוי (סימן [א], טור 4).

נראה אם־כֵּן, שסימן [ד] עיבוד מקוצר מסימן [א] בתוספת פתיחה חדשה ("ידוע זה בבירורים"), המשתלבת יפה בחריזתו. אך עדיין לא נתברר אם במהלך עיבודו ושילובו במחזור האיטלקי עבר הסימן מהפך מהותי נוסף, משיר חול לשיר קודש, 'פיוט', הוא כזכור, יצירה שירית שנקבעה להיאמר במסגרת התפילה הציבורית²³.

סימן זה, לעיבודיו השונים, נמסר בכל המקורות כסימן לזכירת קביעות המועדים, ואין בהם כל

19. ע"י לעיל, ליד הערה 17.

20. אשכנזיותו של הנוסח 'חרמות ונדריים' מוכחת מכך שהוא הובא רק במקורות אשכנזיים ובמקור צרפתי יחידי: סימן [א]; ערוגת הבשם (לעיל, ליד הערה 7); כתב־יד ד, פ, פ¹⁶⁶ (ע"י לעיל, סימן [ב], שינויי נוסחאות לטור 3).

21. ראה לעיל, ליד הערה 7, ולעיל, סימן [ב], שינויי נוסחאות לטור 3.

22. סדר חבור ברכות, העתקת ש"ז שכטר, כת"י ביהמ"ל ניר־יוק, עמ' 166. שיר זה אינו נזכר בספרו של י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט.

23. ע"י לעיל, ליד הערה 2.

רמז לאמירתו במסגרת ציבורית, לכן אין ספק שלפי כל המקורות הוא מוגדר כשיר חול. ואולם ב'סדר חבור ברכות' מופיע סימן [ד] אחרי החטיבה לתענית אסתר²⁴ ולפני החטיבה של פורים, ולא נתברר אם הוא נקבע שם כחלק ממכלול הדינים וההלכות ששולבו בספר, או שהוא מופיע שם כחלק מאמירות הציבור, והוא נקבע להיאמר במסגרת התפילה הציבורית, או לכל הפחות: הוא הוקרא לפני הציבור כהודעה והכרזה, כמו הכרזות ציבוריות אחרות שהמנהג האיטלקי הקדום היה משופע בהן²⁵, וממילא יש להגדיר את הסימן כשיר קודש, פיוט!

לאחרונה זכה סימננו לשני עיבודים חדשים, ונתייחס להם בקצרה:

לפני כיוכל ומחצה פרסם הרב דוד כהן מג'רבה את ספרו 'שירי דוד', ושם מופיע הסימן בעריכה שונה ומופלגת:

[ה] אִם הַיּוֹם פּוּרִים / יִהְיֶה לֵ"ג לְעִמְרִים

לְמַחֵר בְּטוֹל שְׂאוּרִים / שְׁלִישִׁי לֵיל שְׂמוּרִים

וְט' בָּבָב וִי"ז בְּתַמּוּז / וְסִימָנָה עַל מִצּוֹת וּמִדּוּרִים

24. מיד אחרי הסליחה האחרונה של תענית אסתר, 'שוכן עליונים מלך מסכית' (י' דיודון, אוצר השירה והפיוט, 619ש).

25. בקהילות איטליה וביזנטיון נקראו השבתות שלפני פסח ושבועות בשם 'שבת הגדול', ונאמרה בהן מערכת פיוטים מיוחדת וגם הוקראה בהן הכרזה על זמנו של הרגל המתקרב. אחד מנוסחי ההכרזה הנפוצים פותח: "כך גזרו רבותינו סנהדרין גאוני עולם / בבית מקדש שני כנבנה ונשלם", ממשיך בפירוט כללי קביעות החגים: "לא בד"ז פור, ולא בד"ו פסח...", וחותם אימתי יחול חג פסח או שבועות הקרוב. ראה: סדר חבור ברכות, הנ"ל, עמ' 178, 248; ע' פליישר, 'אהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יא (כא), חלק א, ירושלים תשמ"ה, עמ' 15-17; מחזור כל השנה כפי מנהג ק"ק איטאליאני, א, מהדורת ש"ד לוצאטו, ליוורנו תרט"ו, דף צא ע"א; סדור תפלות השנה למנהג קהלות רומניא, ויניציאה רפג, דף קעא ע"א; ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנ"ו, עמ' 140-141.

עוד בנוגע למנהג האיטלקי-ביזנטי להכריז על המועד בשבת שלפניו, ראה: פליישר, שם, עמ' 15-17; גולדשמידט, שם, עמ' 140, 143, 174; פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ו, עמ' 210 הערה 13. והשווה גם: ע' גאולה, 'דרשה ופיוט במנחת השבת בבית הכנסת בבזנטיון', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של י"מ תא"שמע, בעריכת ר' ריינר, אלון-שבות תשע"ב, עמ' 182. מנהג הכרזת המועד האיטלקי-ביזנטי מזכיר במעט את המנהג הארצישראלי הקדום, להכריז בכל שבת את שם המשמר הכהני של השבוע ולהודיע כמה שנים חלפו מחורבן הבית, דבר שנתבצע בהקראת פיוט קצר (מחזורי למחצה) בעל אופי לימודי מובהק. על מנהג זה ראה: מ' זולאי, 'לתולדות הפיוט בארץ ישראל', ארץ ישראל ופיוטיה: מחקרים בפיוטי הגניזה, בעריכת א' חזן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 128-129; ע' פליישר, 'נוספות לעניין משמרות הכהנים', תרביץ, נה (תשמ"ו), עמ' 47 הערה 2; פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, מבוא, עמ' 56 הערה 127. בארץ ישראל הקדומה גם נהגו להכריז בכל ראש חודש אלו ימי צום קיימים בחודש הנכנס, להכריז לציבור את ימי תעניתו הקרבים (ראה: פיוטי רבי פינחס הכהן, מבוא, עמ' 246), ואפשר שהוא מקורו של המנהג האיטלקי להכריז גם על הצומות (פרט ליום הכפורים ותשעה באב) בשבת שלפניהם, מנהג שנתקיים באיטליה עד הדרות האחרונים. ראה: א' ברלינר, ששה חדשים באיטליה, מהדורת י"א זידמן ונ' בן-מנחם, ירושלים תש"ה, עמ' לט; והשווה לדברי ר' שמואל משר"א אריה שנדפסו אצל מ' בניהו, יוסף בחירי: מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א, עמ' תעט, סעיף 72. אפשר גם כי המנהג האיטלקי-ביזנטי להכריז על המועדות התפתח ממנהג ארצישראלי אחר, לפיו הכריזו – בין שאר הכרזות חשובות הנוגעות לחיי הציבור – על קביעות השנה ומועדיה בהתבססות על הר הזיתים בנהג הסוכות ובעיקר בהושענא רבה. ראה על כך: ש' אסף ו"א מאיר, ספר הישוב, ב, ירושלים תשד, מבוא, עמ' יח-יט; פיוטי רבי פינחס הכהן, מבוא, עמ' 223-224 והערה 8 ובכל הנסמן שם.

רביעי יום בכורים / וְחִנְכָּה, וְסִמְנָן 'כִּי גַר מִצֵּינָה וְתוֹרָה אִוֵּר' מֵאִירִים
חֲמִישִׁי יִתְקַע בְּשׁוּפָרִים / וְסִכּוֹת שֶׁהוּא זִכָּר שֶׁהוֹשִׁיבָם בְּעֶנְיָם וְחִדְרִים
שְׂבִיעִי יוֹם הַכַּפּוֹרִים²⁶.

ובשנים האחרונות הציע הרב יוסף שרעבי סימן מחורז אחר:

[ו] היום פורים / מִחֵר בְּעוֹרִים
שְׁלִישִׁי מְרוֹרִים / וְהוּא תְּמָרוֹרִים
רביעי בכורים / חֲמִישִׁי תְּקִיעַת שׁוּפָרִים וְלִקְיַחַת פָּרִי הָדָרִים
שְׁשִׁי פִּסְגַּת הָעֵבְרִים / שְׂבִיעִי יוֹם כַּפּוֹרִים²⁷.

26. שירי דוד, מהדורה שנייה, ג'רבה תש, דף נו ע"ב. כותרת הסימן: "חרוז זה מצאתי כתוב", משמע, שעיבודו של הסימן אינו מעשה ידי הרב דוד כהן מג'רבה. בהמשך מוסיף הרב דוד כהן הערת ביאור: "ומה שכתב 'רביעי יום בכורים וחנוכה', זה דוקא כשהשנה כסדרה או חסירה, אבל אם השנה שלימה, יהיה רביעי יום בכורים וחמישי חנוכה".

27. הרב יוסף שרעבי, מדרש בחודש: לקט בימות חדשי השנה ביד הרב נסים, ירושלים תשסה, עמ' צו. כותרת הסימן: "לקביעת מועדים". ושם בהמשך נוסף ביאור לסימן.